ABDULHAMID CHO‘LPON SHE'RLARINING LINGVOSTILISTIK TAHLILI

Aminjonova Xushnoza Akram qizi
Filologiya va tillarni o‘qitish: o‘zbek tili 3- kurs talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek jadid adabiyotining yetuk namoyandasi Abdulhamid Sulaymon o‘g‘li Cho‘lponning 1922-yilda bitilgan “Qo‘zg‘olish”, “Ko‘klam qayg‘usi” hamda “Ko‘ngil” she’rlari lingvostilistik nuqtayi nazardan tahlil qilingan. Tadqiqot davomida shoirning badiiy so‘z qo‘llash mahorati, leksik-semantik qatlamdagi ramziylik, metafora, tashxis, kontrast kabi badiiy tasviriy vositalarning uslubiy vazifasi matndan olingan bevosita parchalar asosida yoritib berilgan. Shuningdek, she’rlarning sintaktik qurilishi va fonetik ohangdorligini ta’minlovchi unsurlar tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: lingvostilistika, badiiy matn, poetik ramz, metafora, tashxis, sintaktik parallelizm, ritorik so‘roq, anafora, fonetik takror.

XX asr boshlari o‘zbek she’riyati yangilanishi va badiiy tafakkurining yuksalishida Abdulhamid Cho‘lpon ijodi beqiyos ahamiyatga ega. Shoir o‘zbek adabiy tilining ichki imkoniyatlarini kengaytirib, xalqona ohang bilan nozik falsafiy-psixologik kechinmalarni uyg‘unlashtira oldi. Ayniqsa, 1922-yilda yozilgan “Qo‘zg‘olish”, “Ko‘klam qayg‘usi” hamda “Ko‘ngil” she’rlari ijodkor uslubining ham isyonkor-publitsistik, ham mayin lirik qirralarini o‘zida mujassam etgani bilan ajralib turadi. Ushbu asarlarning til xususiyatlarini o‘rganish shoirning individual uslubini va badiiy tasvir texnikasini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Cho‘lpon she’riyatida oddiy lug‘aviy birliklar kontekst ichida keng ko‘lamli ijtimoiy-falsafiy ramz darajasiga ko‘tariladi. Tahlilga tortilgan uchala she’rda ham erkinlik va qaramlik, umid va tushkunlik tushunchalarini ifodalovchi tayanch leksik birliklar tizimi shakllantirilgan. Xususan, “Qo‘zg‘olish” she’rida “kishan”, “afandi”, “xo‘ja”, “qul”, “saltanat” kabi so‘zlar mustamlakachilik zulmi va milliy uyg‘onish g‘oyasini aks ettiruvchi asosiy semantik markaz vazifasini bajaradi:

Ay! Sen – meni haqir ko‘rgan, tuban degan afandi!
Ay! Ustimdan bir umrga xo‘ja bo‘lmoq istagan!
Ay! Bo‘ynimga kishan solib, halokatga sudragan,
Ko‘zlaringni zaharlatib o‘ynatmagil, bas endi!

Mazkur bandda “haqir”, “tuban”, “zaharlatib” kabi salbiy ekspressiv bo‘yoqdor so‘zlar zulm va kamsitish muhitini keskin bo‘rttirishga xizmat qilgan. Shoir “kishan” so‘zini nafaqat jismoniy bog‘liqlik, balki ma’naviy qaramlik ramzi sifatida qo‘llaydi. Bu holat “Ko‘ngil” she’rida yanada chuqurroq psixologik talqin kasb etib, ichki tobelik va loqaydlikka qarshi murojaat tarzida namoyon bo‘ladi:

Ko‘ngil, sen munchalar nega
Kishanlar birla do‘stlashding?
Na faryoding, na doding bor,
Nechun sen muncha sustlashding?

“Ko‘klam qayg‘usi” she’rida esa tabiat unsurlari orqali inson ruhiyati tasvirlanadi. She’rdagi “qorong‘i uzun qish” va “ko‘klam” leksemalari o‘zaro antonimik juftlik hosil qilib, o‘tmishdagi turg‘unlik hamda kutilayotgan yangilanish davrini ramziy ifodalaydi:

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Ey qorong'i uzun qishning xayoli,
Ko'klam chog'i ko'zlarimda o'ynama.
Ayriliqning chidab bo'lmas maloli,
Ko'kat, maysa yuzlarida qaynama.

Ko'rinib turibdiki, "qish", "ayriliq", "malol", "qayg'u", "yig'i" singari g'amgin ohangdagi leksik qatlam "ko'kat", "maysa", "shaftolining qizil yuzi", "bulbul", "sevinch" kabi yorqin tabiat tasvirlari bilan yonma-yon qo'llanib, lirik qahramon qalbidagi ziddiyatli kechinmalarni nozik ochib bergan.

Cho'lpon tilining obrazliligini ta'minlovchi bosh omil — betakror metaforalar, jonlantirish (tashxis) va badiiy kontrastlardir. Shoir mavhum tushunchalarni moddiylashtiradi, jonsiz narsa-hodisalarga insoniy xususiyatlar yuklaydi.

Birinchidan, tashxis (jonlantirish) san'ati "Ko'ngil" she'rining butun kompozitsiyasini tutib turadi. Unda insonning ichki olami bo'lmish ko'ngil mustaqil suhbatdosh darajasiga ko'tarilib, undan "do'stlashish", "sustlashish", "kishan kiyish", "bo'yin egish" kabi harakatlar sodir etmaslik talab qilinadi:

Tiriksan, o'lmagansan,
Sen-da odam, sen-da insonsen,
Kishan kiyma,
Bo'yin egma,
Ki, sen ham hur tug'ilg'ansan!

Xuddi shunday jonlantirish usuli "Ko'klam qayg'usi" she'rida ham kuzatiladi: bahor fasli "ko'klamning ko'z tortguvchi kelini" sifatida, tanbur esa "tili yo'q" sozanda timsolida gavdalantiriladi:

Ko'klam chog'i sayroq bulbul sayramas.
Na uchunkim, tanburimning tili yo'q.
Ul go'zal qiz chin qarash-la qaramas,
Na uchunkim, umidimning yo'li yo'q.

Ikkinchidan, "Qo'zg'olish" she'rida kuchli metaforik obrazlar va keskin kontrast (tazod) usuli yetakchilik qiladi. "Kishanlarning zang bosib uzilishi" va "tomirda qo'zg'olishning vahshiy qoni gupurishi" metaforalari uzoq yillik sabr kosasi to'lgan xalqning shiddatli uyg'onishini tasvirlaydi. She'r yakunidagi "bog'liq qul" va "bosh ko'targan kuch" tazodi esa g'oyaviy xulosani maksimal darajada ta'sirchan qiladi:

Kishanlaring zang bosgandir, sergak bo'lkim, uzilur;
Tomirimda qo'zg'olishning, vahshiy qoni gupurdi.
Eski fikr, an'analar endi butkul uzildi,
Yo bitarman, yoki sening saltanating buzilur!

She'rlarning emotsional ta'sir kuchi ularning o'ziga xos sintaktik qurilishi hamda tovush tovlanishlari bilan chambarchas bog'liq. Cho'lpon nutq intonatsiyasini boshqarishda undalmalar, anaforik takrorlar, sintaktik parallelizm va ritorik so'roq gaplardan mohirona foydalangan.

"Qo'zg'olish" she'rining birinchi bandidagi dastlabki uch misra "Ay!" undovi va "Sen" murojaati bilan boshlanib, kuchli anafora va gradatsiya (ma'no kuchayishi) hosil qiladi. Oxirgi bandda esa ushbu murojaat "Ey! Sen, meni qul o'rnida ishlatguvchi afandi!" tarzida yanada keskinlashib, "Titra, qo'rqkim..." buyruq fe'llari orqali tahdid va isyon ohangini avj nuqtaga olib chiqadi.

"Ko'klam qayg'usi" she'rida esa ichki iztirob va o'z-o'zini taftish qilish kayfiyati "Yolg'iz menmi..." anaforasi asosiga qurilgan ritorik so'roq gaplar zanjiri orqali ifodalanadi:

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Yolg'iz menmi ko'klam chog'i yig'lagan?
Yolg'iz menmi har umidda aldangan?
Yolg'iz menmi ko'kragimni tig'lagan?
Yolg'iz menmi sevinch bilan bo'lmagan?

Ushbu to'rt misradagi sintaktik parallelizm, bir xil grammatik shakldagi sifatdoshlar ("yig'lagan", "aldangan", "tig'lagan", "bo'lmagan") va "Ey, ko'klamning ko'z tortguvchi kelini, / Nima uchun yig'latasan bir meni?" yakuniy ritorik murojaati she'rga o'ziga xos mungli musiqiylik bag'ishlagan. Xuddi shunday ritorik so'roqlar "Ko'ngil" she'rining ikkinchi bandida ham uyg'otuvchi da'vat vazifasini bajaradi:

Haqorat dilni og'ritmas,
Tubanlik mangu ketmasmi?
Kishanlar parchalanmasmi?
Qilichlar endi sinmasmi?

Fonetik jihatdan qaralganda, "Ko'klam qayg'usi" she'rida "k", "q", "g'", "y" undoshlarining alliteratsiyasi ("Ko'klam chog'i ko'zlarimda o'ynama", "Ko'kat, maysa yuzlarida qaynama") misralarga mayin va ravon ohang bergan bo'lsa, "Qo'zg'olish" she'ridagi "z", "g'", "q", "r" kabi jarangli va shovqinli undoshlar takrori ("zang bosgandir", "vahshiy qoni gupurdi", "saltanating buzilur") matnning jangovar, shiddatli ritmini ta'minlagan.

Xulosa qilib aytganda, Abdulhamid Cho'lponning 1922-yilda yaratilgan "Qo'zg'olish", "Ko'klam qayg'usi" va "Ko'ngil" she'rlari o'zbek badiiy nutqining yuksak namunasi hisoblanadi. Shoir ushbu asarlarda oddiy til birliklarini poetik ramz darajasiga ko'tarib, metafora, tashxis va kontrast vositasida ham milliy ozodlik g'oyasini, ham nozik insoniy iztiroblarni ta'sirchan ifodalay olgan. Sintaktik parallelizm, anaforik takrorlar, ritorik so'roqlar va tovush uyg'unligi esa she'rlarning g'oyaviy-estetik qiymatini yanada oshirib, o'quvchi qalbiga chuqur kirib borishini ta'minlagan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Cho'lpon. Asarlar. Uch jildlik. 1-jild. She'rlar. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1994.
2. Karimov N. Cho'lpon: Ma'rifiy roman va adabiy-tanqidiy maqolalar. – Toshkent: Sharq, 2003.
3. Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008.
4. Quronov D. Cho'lpon poetikasi. – Toshkent: Sharq, 2004.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.